

DISTINKTIVNA OBILJEŽJA LATINSKIH FONEMA

Binaristička komponentijalna analiza, tj. određivanje najmanjih fonoloških jedinica (tzv. distinktivnih obilježja, skraćeno DO) koja se udružuju u više jedinice (foneme) do nedavna se sprovodila samo na sinkronijskom planu. Bili su, da se zadržimo na indoevropskoj jezičnoj obitelji, analizirani fonološki sistemi mnogih živih jezika i dijalekata u njihovoj sadašnjoj fazi i dva mrtva jezika: sanskrt i staro-crkvenoslavenski.¹

Pred par godina pojavilo se nekoliko radova koji, sa stanovišta binarizma, pristupaju dijakronijskoj analizi (praktični radovi F. V. Mareša,² R. L. Hadliča,³ J. Vacheka,⁴ E. Alarcosa Lloracha⁵ i S. K. Šaumjana⁶ i teoretski rad istog S. K. Šaumjana *Nekotorye voprosy primenenija dihotomičeskoj teorii fonem k istoričeskoj fonologii pol'skogo jazyka*.⁷) Svi se ti radovi, pa i oni između njih koji se izričito ne služe jakobsonovskim terminima, teoretski osnivaju na zasada harvardske škole i predstavljaju oprezne ili smione priloge afirmaciji binarizma u dijakroniji. Svi oni rješavaju poneki fonološki problem koji se ranijim metodama, na nivou fonologije riječi, nije mogao riješiti i ukazuju na važnost promjena koje se zbivaju na tzv. subfonemičkom nivou, u inventaru DO od kojih se sastoje fonemi.

¹ Usp. R. Jakobson, "The Phonemic Concept of Distinctive Features", *Proceedings of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences Helsinki 1961*, The Hague 1962, str. 440—441; dopune v. u Ž. Muljačić, *Opća fonologija i fonologija suvremenog talijanskog jezika*, Zagreb 1964, str. 61—62.

² F. V. Mareš, »Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty«, *Slavia XXV*, 4, 1956, str. 443—495.

³ R. L. Hadlich, *The Phonological History of Vegliote*, University of Michigan 1961. Usp. recenziju B. Franolića, *Word* 19, 1963, str. 111—113.

⁴ J. Vachek, »Notes on the Development of Language Seen as a System of Systems«, *Sborník Prací Filosofické fakulty Brněnské University (řada jazykovědná)*, A 6, 1958, 7, str. 94—106.

⁵ E. Alarcos Llorach, *Fonología española*, Madrid 1961³, str. 203—272.

⁶ S. K. Šaumjan, *Istorija systemy differencial'nyh elementov v pol'skom jazyke*, Moskva 1959.

⁷ S. K. Šaumjan, o. c., *Doklady IV meždunarodnogo s'ezda slavistov*, Moskva 1958, p. o., str. 1—18.

Moguće je, naime, da se ni broj fonema ni njihov inventar ne mijenjaju u nekoj epohi ali da se ipak mijenjaju njihove formule, tj. inventar njihovih DO. Takve naoko neznatne promjene mogu kasnije uroditi krupnim posljedicama i dovesti do značajnih reorganizacija čitavih fonemskih sistema.⁸

Naš pokušaj da bacimo više svjetla na promjene u inventaru distinktivnih obilježja (inherentnih i prozodičnih) u latinskom jeziku nužno je nesavršen. Razlozi su tome trojaki: 1. mrtvi se jezici ne mogu spektrografski analizirati te tako otpada sav kontrolni rad s umjetnim spektrogramima; 2. latinski je jezik relativno nedovoljno istražen i sa gledišta klasične fonologije predratnih škola (postoji više interpretacija njegova fonemskog inventara) i 3. naš je rad prvi svoje vrste. Sve što je rečeno za latinski vrijedi i za najstarije faze romanskih jezika i za indoevropski. Ipak, s obzirom na činjenicu da su današnji romanski jezici relativno bolje proučeni od latinskoga, neće biti teško da se mnoštvo često izoliranih detalja koji su nam poznati iz indoevropske komparativne gramatike i iz povijesti latinskog jezika fonološki osmisli i da se tako klasična epoha latinskog jezika, toliko značajna za poznavanje koegzistentnih vulgarnolatin-skih sistema, analizira jednom konzekventnom metodom. Od suvremenih fonoloških škola binarizam Romana Jakobsona ukazuje nam se kao teorija koja najviše obećava jer u fonološkim apstrakcijama stalno vodi računa o fonetskoj stvarnosti te ih provjerava pokusima.⁹ Umjesto pokusa koji su za latinski neostvarivi pomoći će nam komparativna evidencija a od nemale koristi bit će nam i poznavanje tipova odnosa u dosad proučenim jezicima i ograničenja koja postoje među DO na osi kombinacije.¹⁰

Naš se rad dijeli na tri dijela:

1. Kritički osvrt na rezultate znanstvene diskusije zadnjih 25 godina o broju klasičnolatin-skih fonema;
2. Pokušaj da se odrede DO latinskih fonema ne samo u klasičnom periodu nego i u periodu prije i u periodu poslije njega;
3. Zaključci i budući zadaci.

1

Ima, kako se moglo vidjeti iz diskusije, sedam manjih ili većih problema u kojima se proučavaoci latinskog fonološkog sistema nisu složili. Tome se ne moramo čuditi jer su im baza učenja raznih ško-

⁸ Id., *ib.*, str. 9—11, ističe kako je moguće da se u toku razvoja nekog jezika realizacije nekog fonema podosta fonetski izmijene iako njegova DO ostaju ista. Takve glasove Šaumjan zove dijakronijskim varijantama određenog fonema.

⁹ Usp. Ž. Muljančić, »Aktualni problemi binarizma u fonologiji«, *Suvremena lingvistika* III, Zagreb 1964, 35—47.

¹⁰ Usp. R. Jakobson, »Typological Studies and Their Contribution to Historical Comparative Linguistics«, *Proceedings of the Eighth International Congress of Linguists — Oslo 1957*, Oslo 1958, str. 16—25.

la: praške (N. S. Trubecki, J. Horecký, W. Brandenstein, H. Lausberg, H. Weinrich, H. Lüdtke i E. Alarcos Llorach), ženevske (R. Godel) i raznih američkih škola (A. A. Hill, G. K. Zipf, F. M. Rogers, R. G. Kent). Nije nam poznato kojoj školi pripada španjolski latinist S. Mariner Bigorra čije radove, na žalost, poznajemo iz druge ruke. Od svih spomenutih lingvista najbliži je binarizmu E. Alarcos Llorach ali ga primjenjuje samo u sinkroniji dok u dijakroniji, u svom historijatu španjolskog fonološkog sistema, daje više »umjerenobinarističkih« tablica i služi se uglavnom artikulacionim a ne akustičkim DO španjolskih fonema.¹¹

Tri se problema tiču vokalizma, tri konsonantizma, a jedan tzv. poluvokala. Iznijet ćemo ih postupno.

1. *fonološki karakter latinskih dugih vokala*. Po Zipfu i Rogersu¹², to su samostalni fonemi. Oni ih zasebno računaju u statistici frekvencije latinskih fonema (koju su izradili na osnovu odlomka od svega 5.000 fonema iz Ciceronova djela *De amicitia*, pisanog 44. g. pr. n. ere, analizirana po izgovoru onog doba).

Po Trubeckome¹³, latinski dugi vokali osebujne su izosilabične geminate dvaju jednakih vokala unutar istog sloga: »une longue = deux brèves«.

Po Horeckome¹⁴, dok je latinski imao šest diftonga, svi su bili fonematski; kad ih je ostalo samo dva (*ai*, *au*), oni se mogu interpretirati samo monofonematski: imaju status dugih vokala. Po njemu, dakle, latinski ima 12 vokala (5 kratkih i 7 dugih).

Po Brandensteinu¹⁵, latinski ima 5 kratkih i 5 dugih vokalskih fonema. Po Lüdtkeu¹⁶, latinski ima 5 vokalskih fonema, ali svi sudjeluju u korelaciji kvantiteta. Po Juillandu i Haudricourtu¹⁷, Weinrichu¹⁸ i Alarcosu Llorachu¹⁹ latinski ima 5 kratkih i 5 dugih vokalskih fonema. Tom se mišljenju izričito priklanja i Lüdtke u zadnjem svom radu.²⁰

¹¹ E. Alarcos Llorach, o. c., str. 108, 222. i d.

¹² G. K. Zipf — F. M. Rogers, »Phonemes and Variphones in Four Present-day Romance Languages and Classical Latin from the Viewpoint of Dynamic Philology«, *ANPhE XV*, 1939, str. 136.

¹³ N. S. Trubetzkoy, *Principes de Phonologie*, Paris 1949, str. 202, 207—208.

¹⁴ J. Horecký, *Fonologia latinčiny*, Bratislava 1949, str. 60—67, 116—117.

¹⁵ W. Brandenstein, »Kurze Phonologie des Lateinischen«, u djelu: F. Altheim, *Geschichte der lateinischen Sprache von den Anfängen bis zum Beginn der Literatur*, Frankfurt am Main 1951, str 481—483.

¹⁶ H. Lüdtke, »Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus«, *Romanistische Versuche und Vorarbeiten 2*, Bonn 1956, str. 51. i d.

¹⁷ A. G. Haudricourt — A. G. Juilland, *Essai pour une histoire structurale du phonétisme français*, Paris 1949, str. 15—23.

¹⁸ H. Weinrich, »Phonologische Studien zur romanischen Sprachgeschichte«, *Forschungen zur romanischen Philologie 6*, Münster 1958, str. 12. i d.

¹⁹ E. Alarcos Llorach, o. c., str. 204. i d.

²⁰ H. Lüdtke, »Zur Aussprache von lat. [ā] und [ǣ]«, *Glotta XL*, 1962, Heft 1—2, str. 147. i d.

2. fonološki karakter latinskih diftonga. Zipf i Rogers²¹ smatraju latinske diftonge bifonematskima (spojem dvaju kratkih vokala) te njihove poluvokalske dijelove računaju u statistici kao asilabične varijante fonema kojima pripadaju (to su: *i*, *e*, *u*). Uz *aɛ*, *aʊ* poznaju i silazne diftonge: *eɪ*, *aɪ*, *uɪ* koji nastaju u sredini riječi ako slijedi glas [j] (koji je po njima fonem [j]) u riječima kao: *eius*, *gains*, *cuius*. Dok neki drugi lingvisti vide u sredini tih riječi u izgovoru geminatu -jj-, oni vide na istom mjestu -ij-.

Već smo spomenuli da Horecký smatra *ai*, *au* dugim vokalima.

Brandenstein²² smatra diftonge spojem dvaju kratkih vokala, dakle, tretira ih bifonematski. Dodaje da se iz svjedočanstva rimskih gramatičara vidi da su dugi vokali koji su nastali od nekadašnjih diftonga u prvo doba bili različiti izgovorom od primarno dugih vokala. Tako je dugo *ī* u nom. pl. *puerī* (od *pueroi*) bilo izgovarano kao *i pingue* za razliku od *i tenue* u *pīlum* < *pistlom. Ali, razlike je ubrzo nestalo jer je bila odviše sitna i nefunkcionalna.

Mariner Bigorra²³ ne slaže se s onima koji drže da su latinski diftonzi zapravo dugi vokali kojima se u toku realizacije otvor mjenja («vocales largas anisofonas, o de abertura cambiante») te ih smatra običnim tautološkim kombinacijama dvaju kratkih vokala.

3. fonološki status sekvencije grafema GN. Dok se većina lingvista slaže u argumentiranoj tvrdnji da se ta sekvencija slova čitala [ɲn], a ne [gn]²⁴, sporno je kojem fonemu pripada velarni nazal [ŋ], prvi dio te konsonantske grupe. Dok Zipf i Rogers²⁵ vide tu varijantu fonema [n], dotle Alarcos Llorach²⁶ smatra [ŋ] nazalnom varijantom fonema [g] a Hill²⁷ vidi u tom glasu jedinu varijantu zasebnog fonema [ŋ]. Pri tome je odlučujuće postojanje parova kao *magnus* — *mannus*. Isti se glas pojavljuje i pred velarima, a vjerojatno i pred labiovelarima (npr. u *tinctus*, *tingo*, *tinguo*). Po načelu »once a phoneme, always a phoneme« treba u fonološkoj transkripciji bilježiti znakom [ŋ] taj fonem u svim njegovim realizacijama, tj. i kad ne postoji ad hoc minimalni par, jer jednake varijante ne mogu, *ceteris paribus*, pripadati dvama raznim fonemima.

4. fonološki status konsonantskih *geminata*. Kako je poznato, indoevropski nije imao *geminata* pa su one latinska inovacija. Pojavile

²¹ G. K. Zipf — F. M. Rogers, o. c., str. 132. i d.

²² W. Brandenstein, o. c., str. 484—486.

²³ S. Mariner Bigorra, »Valor fonemático de los diptongos del latin clásico«, *Helmántica* 25, Salamanca 1957, str. 17—30 (djelo mi je bilo nedostupno, citiram ga prema E. Alarcos Llorach, o. c., str. 205).

²⁴ C. Tagliavini, *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna 1959³, str. 201. Usp. i tu citiramo djelo A. Traine, str. 50. i d.

²⁵ G. K. Zipf — F. M. Rogers, o. c., str. 135.

²⁶ E. Alarcos Llorach, o. c., str. 221, bilj. 27.

²⁷ A. A. Hill, *Introduction to Linguistic Structures*, New York 1958, str. 441. i d. (cit. prema E. Alarcos Llorach, o. c., str. 221).

su se, kako je mislio Meillet, najprije u afektivnim riječima, a kad su te postale »normalne«, geminacija je ostala u jeziku.²⁸

Zipf i Rogers smatraju geminate posebnom klasom dugih konsonanata te ih, dakle, interpretiraju monofonematski. Po njima postoje u korelaciji s kratkim konsonantima, deset dugih konsonanata: *bb*, *mm*, *nn*, *ll*, *rr*, *kk*, *pp*, *tt*, *ss* i *ff*. Ostalih šest konsonanata samo su kratki: *g*, *w*, *j*, *h*, *qʷ*, *gʷ*. Zanimljivo je da su *bb* koje nisu našli nijednom u analiziranom Ciceronovu odlomku ipak spomenuli (s primjerom *abbatem*) iako mu je frekvencija 0,00%, dok se nisu sjetili da na isti način, makar ga i nema u tekstu, spomenu i *gg*.²⁹

Horecký³⁰ smatra, na osnovu analize distribucije geminata, da se u latinskome radi o bifonematskim grupama, tj. o slijedu dvaju istih fonema. Dok su u arhajskom latinskom imale ekspresivnu funkciju, u klasičnom latinskom imaju i demarkativnu funkciju, tj. signaliziraju granice monema. I Brandenstein³¹ je istog mišljenja.

R. Godel³² smatra glasove *y*, *w* konsonantskim varijantama odgo-varajućih vokalskih fonema [i] odnosno [u]. Primjećuje da samo prvi dolazi udvojen [-yy-] dok je *[-ww-] nemoguće.

H. Weinrich³³, u skladu sa svojom shemom po kojoj se oponiraju dugi i kratki vokali paralelno s dugim i kratkim konsonantima, ne smatra geminate grupama dvaju istih fonema nego posebnom vrsti dugih konsonanata (*Langkonsonanten*).

5. *Problem optumus/optimus i sl.* Po Kvintilijanu i modernim lingvistima koji se na nj pozivaju³⁴ oscilacija u grafiji odražuje izgovor: »... medius est quidam *u* et *i* litterae sonus; non enim sic *optumum* dicimus aut *optimum*.« Po drugima koji se pozivaju na kasnijeg rimskog gramatičara Velija Longa (iz početka 2. st. n. ere) do nekog doba jezična je norma tražila izgovor [u] pa se tako i pisalo. Augustov testament sačuvan na natpisu *Monumentum ancyratum* pokazuje da novi izgovor *s i* prevladava u to doba. A. Traina³⁵ koji se među zadnjima tim pitanjem bavio konstatira da je ovim primjerima zajedničko što se radi uvijek o kratkom, najčešće nenaglašenom vokalu ispred labijalnih *p*, *b*, *m* i labiodentalnog konsonanta *f*. Po njemu, tu nije bilo glasa sličnog antičkogrčkom *ν* (= *y*), jer Grei takve latinske riječi transliteriraju s *ι* ili s *ον*. Klaudijev znak — upotrebljavao se u latinskom samo za grčko *y*, a nikad za taj misteriozni glas (»il cosiddetto 'suono intermedio' fra *i* ed *u*«). Po Traini

²⁸ A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris 1928, str. 166. i d.

²⁹ G. K. Zipf — F. M. Rogers, o. c., str. 135—136.

³⁰ J. Horecký, o. c., str. 46—49, 114. V. i od istog pisca: »K otázke geminát v latinčine«, *Recueil linguistique de Bratislava I*, Bratislava 1948, str. 117—137.

³¹ W. Brandenstein, o. c., str. 494—495.

³² R. Godel, *Les semi-voyelles en latin*, *Studia linguistica VII*, Lund 1953, 2, str. 90—99.

³³ H. Weinrich, o. c., str. 14—42.

³⁴ M. Niedermann, *Précis de phonétique historique latine*, Paris 1953, str. 24.

³⁵ A. Traina, *L'alfabeto e la pronunzia del latino*, Bologna 1957, str. 36—38.

to ne bi bio ni *ü*, *ö*, *ë* (Parodi), ni *ï* (Goidanich), ni »suono medio sia di *i* che di *u*« (Juret), ni ultrakratki vokal nejasna tona (Meillet), ni *y* (Brandenstein)³⁶, ni oslabljen vokal koji prethodi sinkopi (Piccitto, npr. u *tegumen* > *tegiimen* > *tegiimen*).

L. R. Palmer³⁷ s pravom upozorava da se ne smije olako prijeći preko Kvintilijanova svjedočanstva i pomišlja na fenomen tzv. vokalske harmonije.

6. *Fonološki status sekvencija grafema qu, gu, su (na natpisima QV, GV, SV).*

Promatrat ćemo najprije prve dvije sekvencije. Po Zipfu i Rogersu to su fonemi. Fonem [qʷ] koji ima relativno dosta visoku frekvenciju (1,98%) dokazuju parom *quanto* — *canto*; [gʷ] koji je rjeđi (0,00% u analiziranom tekstu) dokazuju parom *lingam* — *linguam*. Međusobno, oni se razlikuju, npr. *linguam* — *linguam*.³⁸

Horecký opširno tretira cio problem. Parovi, među kojima ističe osobito malobrojne koji spadaju u istu vrstu riječi (npr. *loquor* — *locor*), i drugi argumenti su mu dokaz da je [qʷ] poseban fonem i to labiovelar koji se nalazi, u smislu terminologije N. S. Trubeckoga, u unilateranoj i privativnoj poziciji s [k]. Dok je distribucija bezvučnog labiovelara dosta slobodna, *gu* dolazi samo poslije nazala *n*, npr. u *sanguen*, *ungue*. Parova u kojima se oponira s [g] je malo, nijedan nije »savršen« (tj. uvijek jedan član para spada u jednu vrst riječi, npr. u imenice, a drugi u drugu vrst riječi, npr. u glagole, pa je praktički malo vjerojatno da će u govornom lancu doći do komutacije riječi koje ih sadrže), a k tome se brojne riječi koje sadrže grafiju *gu* mogu pisati i sa *g* (npr. *ninguit* i *ningit*). Kako k tome i rimski gramatičari o tom glasu šute, dok su o *q*, vjerojatno jer je imao poseban znak, mnogo raspravljali, Horecký, kombinirajući učene praške i kopenhavske škole u njihovim predratnim fazama, zaključuje da je nekadašnji fonem [gu] u klasično doba samo fakultativna varijanta fonema [g]. Zato u tablici fonema piše *gu* u zagradama.³⁹

Brandenstein smatra oba labiovelara fonemima. Uz argumente koje imaju raniji pisci on navodi i nove: ne postoje grupe *kv gv* jer odgovarajuće grafije ne izazivaju u stihu duženje prethodnog kratkog sloga. Grafija *squ* ima dva fonema [sqʷ] a ne tri jer u latinskome trokonsonantska grupa ima obavezno kao treći član likvidu (*str, skl, spr* itd.). Grupa [ku], [gu] pravi slog (npr. u: *a-cu-e-re, ar-gu-e-re*), ali grupa grafema *qu, gu* (kad odgovara labiovelarnim fo-

³⁶ W. Brandenstein, o. c., str. 482. U starijem latinskom sve su se opozicije kratkih vokala u slogu poslije naglašenoga neutralizirale i arhifonem ə se realizirao, kako piše B., prema okolini.

³⁷ L. R. Palmer, *The Latin Language*, London 1955², str. 219: "It is difficult to ignore this testimony from a trained grammarian, but it is possible that persistent spellings such as *incipio* but *occupo*, *regimentum* but *documentum*, reflect real differences of pronunciation, i. e. *i* after *i, e, and a*; but *u* after *o* and *u* in the preceding syllable."

³⁸ G. K. Zipf — F. M. Rogers, o. c., str. 135.

nemima) ne pravi nikad sama sloga niti se može podijeliti tako da kroz nju prolazi granica sloga.⁴⁰ I Mariner Bigorra smatra te sekvencije grafema (mono)fonemima.⁴¹

Godel ostaje neodlučan: komutacijom dobiva utisak da treba odbaciti monofonematsku interpretaciju, dok mu studij distribucije kazuje da su to labiovelarni fonemi.⁴²

Hill ne daje fonematski status labiovelarima.⁴³ Isto misli i Alarcos Llorach po kome su glasovne sekvencije [kw], [gw] realizacija asilabičkih grupa fonema [ku], [gu]; drugim riječima, imamo tu realizacije fonema [k], odnosno [g] plus [u]. Varijanta fonema [u] moguća je samo u tom kontekstu, tj. između spomenutih velara i idućeg vokala. Ipak španjolski pisac na tablici bilježi, makar i u zagradama, oba labiovelara, hoteći vjerojatno time pokazati da su labiovelari, kao i [h] koje na isti način bilježi, bili nekada fonemi ali da su u poblize neodređeno doba razvitka latinskog jezika izgubili fonematičnost.⁴⁴

Dodajmo usput da Niedermann smatra labiovelare posebnim fonemima⁴⁵ a čini se da je i Palmer sklon takvoj interpretaciji.⁴⁶

Što se tiče sekvencije grafema SV, Horecký drži, po 6. pravilu Trubeckoga, da je u starije doba grupa SV bila bifonematska (tj. [su]), ali kad je spirantizacijom došlo do stvaranja novog konsonantskog fonema [v] u opoziciji s [u], »on a commencé à lui donner la valeur d'une spirante labiale monophonématique«. Konverzijom u binarističke termine rekli bismo danas da slovački lingvist pomišlja na labijalizirano [s].⁴⁷

Po Brandensteinu⁴⁸ nisu bile moguće grupe *s + spirant* (npr. *sf*, *sh*), pa prema tome ni *sv* (nakon što je *u* prešlo u *v*). Kako ispred *sv* nema duženja u metru, ne bismo tu imali grupu dvaju fonema već vjerojatno jedan fonem.

Brandenstein ipak ne meće labijalno *s* u tablicu fonema (Horecký ga meće u zagradama).

7. *Poluvokali*. Klasični latinski nije imao posebnih znakova za glasove *i*, *ĩ*, *j* odnosno *u*, *ũ*, *w* te ih je bilježio na natpisima znakovima I odnosno V. Na papirusu, pergameni i papiru ti su se glasovi bilježili s *i*, *u* sve do baroka.

³⁹ J. Horecký, o. c., str. 18—23, 110.

⁴⁰ W. Brandenstein, o. c., str. 487, 490.

⁴¹ S. Mariner Bigorra, »Caracterización funcional de los fonemas del latin clásico«, *Emerita* 26, str. 227—233 (cit. prema E. Alarcos Llorach, o. c., str. 221, bilj. 26 i 27).

⁴² R. Godel, o. c., str. 98—99.

⁴³ A. A. Hill, o. c., str. 441. i d. (cit. prema E. Alarcos Llorach, o. c., str. 221).

⁴⁴ E. Alarcos Llorach, o. c., str. 221—222.

⁴⁵ M. Niedermann, o. c., str. 86—87. i 92—93.

⁴⁶ L. R. Palmer, o. c., str. 226—227.

⁴⁷ J. Horecký, o. c., str. 40—41, 113. Teoretski svi konsonanti mogu da dobiju svoj labijalni parnjak. Teško da je to kod [s] u latinskom ikada bilo moguće. Poznati primjeri *duellum* > *bellum*, *duenos* > *bonus* pokazuju naprotiv da je latinski odbacio mogućnost da dobije, u opoziciji s »normalnim« [d], labijalno *[d].

Prema Zipfu i Rogersu postoje fonemi [j], npr. u *Iouis, Gaijus*, i [w], npr. u *uos, uictus*, dok ostale poluvokalske i konsonantske varijante pripadaju kratkim vokalskim fonemima [i], odnosno [ū].⁴⁹

I Horecký, na osnovu pravila N. S. Trubeckoga, smatra sigurnim postojanje fonema [j], [v]. Više argumenata ima za postojanje fonema [v], koji može doći odmah do vokala [u], npr. u *vulgus, uvidus*. Teže je odrediti im mjesto u sistemu. Kako se radi o »novim« konsonantskim fonemima koji su se razvili kao rezultat raznih promjena, nije čudo što se odmah nisu uklopili u sistem. Horecký smatra da se [f] i [v] ne oponiraju kao bezvučni/zvučni i da je [v], poput likvida i nazala, *sonore hors couple*, tj zvučnost mu je nepertinentna.⁵⁰

I Brandenstein drži [j], [v] posebnim fonemima. Da su oni asilabične varijante fonema [i], odnosno [u], u kontaktu s istim kratkim vokalom dali bi jedan drugi vokal: *uulgus* bi dao *ūlgus, a *conūcio* *conūcio, čega nema jer imamo samo *vūlgus* i *conūcio* (gdje se fonem [j] ne realizira, jer je otpao pošto sekvencija [ji] ne može opstati zbog malog kontrasta *j : i*).⁵¹

Godel⁵², koji je gotovo cio svoj rad posvetio tom problemu, ne priznaje da bi *j, w* bili posebni fonemi već ih smatra pozicionim neslogotvornim varijantama fonema [i], odnosno [u]. Za njega slučajevi kao *serui* »ispletah« (perfekt od *sěro* 3), u opoziciji sa *serwi* »robovi«, *salui* »skočih« (perfekt od *salio* 4) prema *salwi* »spašeni« i sl. ne dokazuju da je *w* fonem jer prva riječ ima tri a druga dva sloga i jer nisu ista vrst riječi. Suvremeni predstavnici vodećih fonoloških škola Martinet i Jakobson, iako se u koječem ne slažu, smatraju da u francuskome postoje fonemi [j] i [w] na osnovu minimalnih parova *abeille* [abej] — *abbaye* [abeil], odnosno *trois* [trwa] — *troua* [trua]. Drugačija silabacija posljedica je postojanja posebnih fonema a ne obratno.⁵³

Ni Hill⁵⁴, ni Mariner Bigorra⁵⁵ ne smatraju [j] i [w] posebnim fonemima. Alarcos Llorach, citirajući Jureta po kome su se najkasnije krajem 1. st. nove ere ti glasovi počeli naglo spirantizirati, drži da su tek vrlo kasno od tih nekadašnjih asilabičnih varijanata fonema [i], [u] nastali novi fonemi. Od njih [v] dolazi kao naručen da se stvori serija zvučnih spiranata (po Llorachu prije su postojali

⁴⁸ W. Bandenstein, o. c., str. 489—490.

⁴⁹ G. K. Zipf — F. M. Rogers, o. c., str. 132. i d., 136.

⁵⁰ J. Horecký, o. c., str. 27—28, 32—33, 111—112.

⁵¹ W. Brandenstein, o. c., str. 487—488.

⁵² R. Godel, o. c., passim.

⁵³ Ž. Muljačić, o. c., str. 35. i 86.

⁵⁴ A. A. Hill, o. c., str. 441. i d. (cit. prema E. Alarcos Llorach, o. c., str. 221).

⁵⁵ S. Mariner Bigorra, o. c., *Emerita* 26, str. 227—233 (cit. prema E. Alarcos Llorach, o. c., str. 221).

samo bezvučni spiranti s, f), dok je [j] kratka vijeka jer najčešće biva apsorbiran od prethodnog konsonanta i tako nastaju palatalni konsonantski fonemi kojih klasični latinski nije upće poznavao.⁵⁶

Ako se sad osvrnemo na one pisce koji su se izjasnili o latinskom fonološkom sistemu u cjelini, onda dobijamo ove tablice.

Što se vokalizma tiče svi, bez obzira kako interpretiraju DO po kome se razlikuju dugi vokali od kratkih (da li kao PO kvantiteta ili kao DO napetosti)⁵⁷, u suštini drže da latinski ima ove vokalske foneme:

ī		ū		ĩ		ũ
	ē	ō		ě	ö	
	ā			ǎ		

Jedini Horecký drži da je podsistem dugih vokala ovakav⁵⁸:

	ā	
	ai	au
	ē	ō
ī		ū

Konsonantizam je kod Horeckoga predstavljen ovako⁵⁹:

p	t	k	ku
b	d	g	(gu)
m	n		
	s		(su)
	r		
	l		
f		h	
v	j		

Kod Hilla⁶⁰ imamo ovaj konsonantski sistem:

p	t	k
b	d	g
m	n	ŋ
f	s	h
	l	
	r	

⁵⁶ E. Alarcos Llorach, o. c., str. 223—232.

⁵⁷ R. Hall Jr., "The Development of Vowel Pattern in Romance", *Lingua* 4, 1954—55, str. 394—407.

⁵⁸ J. Horecký, o. c., str. 63, 116.

⁵⁹ J. Horecký, o. c., str. 46, 114.

⁶⁰ A. A. Hill, o. c., str. 441. i d., cit prema Al. Rosetti, *Istoria limbii romine I*, Bucuresti 1960, str. 62.

	m	n		NAZALNI
PREDNJI		i r	LIKVIDI	NEPREKIDNI
	f	s	SPIRANTI	
STRAŽNJI	p b	d t	PREKIDNI	ORALNI
	qu gu			
	k g			
	(h)		NEPREKIDNI	
-VUČNI ZVUČNI BEZ-				
NISKI VISOKI				

Brandenstein⁶¹ grupira konsonante ovako:

v			j		
f	s		h		
p		t	k	qu	
b		d	g	gu	
m		n			r l

S. Mariner Bigorra^{61a} daje »cilindričku« tablicu latinskih konsonantskih fonema koja je uglavnom binaristička. Doduše, likvidi *l* i *r* tretiraju se, suprotno binarističkom gledanju, skupa s konsonantima, a, osim toga, ne oponiraju se međusobno ni po kakvom distinktivnom obilježju. Ta tablica izgleda ovako^{61b}.

Alarcos Llorach⁶² daje ovu »umjerenobinarističku« tablicu:

	labijali	dentali	dorsali	labiovelari	likvidi
Seriya bezvučnih okluziva	p	t	k	(q ^w)	r
Seriya zvučnih okluziva	b	d	g	(g ^w)	
Seriya frikativa	f	s	(h)	—	l
Seriya nazala	m	n	—	—	

Dodaje da se ta artikulaciona obilježja dadu lako konvertirati u akustička: likvidi se oponiraju, posjedovanjem DO vokalnosti, ostalim konsonantima koji imaju samo DO konsonantnosti. Nazali se oponiraju svojim parnjacima po DO nazalnosti. Lijeva su dva reda (labijali i dentali) difuzna u opoziciji s desna dva reda koja su kompaktna. Krajnji redovi (labijali i labiovelari, naravno, dok je zadnji postojao) niske su tonalnosti, a središnja dva reda visoke su tonalnosti. DO prekidnosti oponira bezvučne okluzive odgovarajućim bezvučnim frikativima. Na isti se način oponiraju [r] i [l]. Konačno, unutar okluziva uposlano je DO zvučnosti, dok ga kod frikativa nema, pa su *f*, *s*, *h*, samo fonetski, dakle redundantno bezvučni. To je ujedno i slaba tačka sistema koji teži k osnivanju fonema [v], [z] što će se desiti kasnije.

2

Binaristička analiza distinktivnih obilježja latinskih fonema bazira se na metodskim novinama koje omogućuju da se sagledaju dvije činjenice od kojih je, djelomično, samo prva bila prije uočavana. To su:

⁶¹ W. Brandenstein, o. c., str. 488.

^{61a} S. Mariner Bigorra, o. c., *Emerita* 26, 1958, str. 231.

^{61b} Tablica se nalazi na 92. strani.

⁶² E. Alarcos Llorach, o. c., str. 222.

⁶³ Kasnije romanske razlike u razvoju fonema [a] u otvorenom i zatvorenom slogu i stvaranje dva *a*-fonema u nekim romanskim jezicima nemaju s latinskim fonemima nikakve veze.

1. u latinskom sistemu postoje u klasično doba fonemi koji se oponiraju po XI DO labijaliziranosti. To su vokali [ǎ] i [ā], a možda i ostali. Svi će kasnije zamijeniti to DO desetim DO tonalnosti koje je postojalo kod difuznih konsonanata. Pri tome će se dva *a*-fonema stopiti u jedan, jer nema jezika koji bi po X DO razlikovao dva fonema najvećeg stupnja otvora; to stapanje koje je polazna tačka za sve romanske jezike⁶³ uslijedit će nakon kraćeg perioda u kome se dva *a*-fonema nisu više razlikovala po timbru nego samo po kvantitetu.

U tim pitanjima razvili smo dalje učenje J. Horeckoga i H. Lüdtkea.

2. Iz binarističke analize nekih suvremenih jezika, npr. francuskoga, znamo da ima vokalskih fonema koji se uvijek upotrebljavaju asilabično (npr. *j*, *w̄*, *w*). Oni se kao nenapeti oponiraju napetima i fonetski dužima *i*, *y*, *u*. Ništa nas ne priječi da sličan odnos pretpostavimo u starije doba za latinsko »konsonantsko u«. Fonem [ɥ] koji se može realizirati i kao [w], i kao [ɥ], npr. u riječima *uena*, *aurora*, oponira se kroz duže vrijeme kratkom vokalu [ū] koji je, prema njemu, napet. Simetrično rješenje na palatalnom krilu ne prihvaćamo jer nema nijednog primjera da bi se dvije riječi razlikovale opozicijom nenapetog *j* i napetog *i*, pa su ta obilježja redundantna.⁶⁴

Pravilnom analizom statusa fonema [ɥ] i njegova daljeg razvitka u historiji latinskog fonološkog sistema rješava se ne samo 7. već, gotovo u potpunosti, i 6. problem (status labiovelara).

Diskusija ad 1. i 2.

U jednom svom recentnom radu H. Lüdtkea⁶⁵ je ustanovio da se dva *a*-fonema nisu razlikovala samo kvantitetom nego i kvalitetom. Dugi je *a* mogao da ima barem dvije varijante: [a] i relativno svijetlu, palatalnu [æ], dok je kratki *a* imao varijantu [a] i relativno tamnu, velarnu varijantu [ɔ]. Latinski natpisi a još češće romanski jezici svjedoče da je barem u nekim zonama latinskog jezika grupa [jā] dala [jē], a grupa [wā] [wō]. Imamo *ianuarius* > *ienuarius*, *ianua* > *ienua*, *iaiunare* > *ieiunare*⁶⁶ i, s druge strane, s mnogo kompliciranijom geo-

⁶⁴ Neke fonološke škole smatraju fonemima i one glasove za koje ne postoje minimalni parovi na osnovu svih DO koji navodno tvore taj fonem. Tako se smatra da u francuskom postoji fonem [w̄] na temelju opozicija u riječima *nuer* — *nouer*, ali nema primjera opozicije između jednosložnog *nuer* [n̄we] i dvosložnog * *nu-er* [nye]. Kako nismo mogli naći nijednog para u kome bi se oponirale riječi na osnovu silabičnog [i] i nesilabičnog *j* ili *ī* (npr. dvosložno *iens* »onaj koji ide« i * *jens*; pretpostaviti da je klasičnolat. *hiems* po gubitku glasa *h* tako zvučalo bilo bi nategnuto), nismo uvrstili među foneme prednji (akustički visoki) parnjak od [ɥ]. Da postoji, taj bi se fonem * [i] razlikovao od kratkog [i] analogno, tj. kao nenapeti prema napetome.

⁶⁵ H. Lüdtkea, o. c., *Glotta* XL, 1962, 1—2, str. 147—150.

⁶⁶ Usp. REW 4576, 4575, 4581. Dijelovi Carstva ranije kolonizirani imaju najčešće oblik(e) s *a*.

lingvističkom distribucijom: *uacatio* > *uocatio*, *uacvus* > *uocvus* i sl.⁶⁷ Obje su se pojave dešavale istodobno. Nije čudo što je susjedni glas [w], [j] djelovao asimilatorski, ali je zanimljivo zašto je [w] djelovao samo na kratko *a*, a [j] samo na dugo *a*. Iz toga Lüdtkke zaključuje da je [ã] bilo po timbru bliže kratkom [ö], a [ā] dugom [ē] i da su prema tome ta dva vokala bila jedini vokali u starijem latinskom vokalizmu kod kojih je i timbar, a ne samo dužina bio DO. Mi bismo ovdje dodali, u skladu s učenjem klasika fonologije, da su se dva *a*-fonema razlikovala kao labijalizirani i kratki [ã] i nelabijalizirani i dugi [ā]. Vokalizam je bio kvadrangularan. Poznati su primjeri, npr. u suvremenom francuskom, da se vokali najvećeg stupnja otvora razlikuju kao napeto zatvoreno stražnje [a] i nenapeto prednje otvoreno. [ã].⁶⁸ Po istom osnovu razlikuju se nenapeti talijanski i francuski »otvoreni« *e*, *o* od odgovarajućih napetih i »zatvorenih« *e*, *o*. U klasičnom latinskom tako nešto još nije moguće: DO napetosti uposlano je već u opoziciji [ū] — [u], dok se [ū] i [ü] razlikuju kao dugi i kratki po prozodičnom obilježju kvantitete. Nemoguće je zamisliti, s obzirom na sitne fonetske razlike, na napetosti osnovan niz triju fonema [ū], [ü] i [u] koji bi na to IV DO odgovarali s +, ± i —.

Poznato je da ni oskijski ni umbrijski ni galski ni mesapski jezik nisu poznavali labiovelara⁶⁹ pa su ti ie. fonemi u njima davali druge rezultate (u oskijskom i umbrijskom, npr. *p*, *b*; usp. riječ *pōpina*, za lat. *coquina*, posuđenicu iz tih jezika u latinskome sa značenjem «krčma»). Vrlo je vjerojatno da u tim jezicima nije XI DO bilo uposlano stoga ni u vokalizmu. Vjerojatno je ukidanje DO labijaliziranosti kod dvaju *a*-fonema u latinskome bio dio cijene koju je latinski platio raznim adstratima u svome širenju. Taj je proces mogao biti preludij u kasnije ukidanje PO kvantiteta kod tih fonema i stapanje dvaju *a*-fonema u jedan. Lüdtkke s pravom drži da do pojave alofonije po timbru kod klasičnolatinjskih *ē*, *ē*, *ō*, *ō* nije moglo doći dok su postojale spomenute ekstremne varijante dvaju *a*-fonema jer su one svojim postojanjem pravile sigurnosnu marginu varijanata fonema drugog stupnja otvora iluzornom. Donja vremenska granica postojanja dvaju *a*-fonema poklapa se s postojanjem diftonga *æ*. Nije, naime, došlo nigdje do kolizije i stapanja diftonga *æ* i palatalne varijante dugog [ā]; ona je, naprotiv, kolidirala s dugim [ē] i s njim dijelila dalju sudbinu, a da je bilo obratno, bila bi dala otvoreno dugo *ē* kao i refleks diftonga *æ*.⁷⁰ Poznato je da diftong *æ* počinje da se monoftongizira⁷¹ krajem 1. st. ili početkom 2. st. nove ere. Iz toga bi se

⁶⁷ Usp. REW 9115.

⁶⁸ R. Jakobson — C. Gunnar M. Fant — M. Halle, *Preliminaries to Speech Analysis. The Distinctive Features and Their Correlates*, Massachusetts 1961⁴, str. 36—39.

⁶⁹ L. R. Palmer, o. c., str. 7. i d., 39, 52—53; V. Pisani, *Grammatica latina storica e comparata*, Torino 1952, str. 63.

⁷⁰ H. Lüdtkke, o. c. u bilj. 65, str. 149—150.

⁷¹ Usp. H. Weinrich, o. c., str. 16. i d., gdje se nastoji umanjiti važnost te pojave kako je interpretira H. Lüdtkke.

moglo zaključiti da je krajem 1. i početkom 2. st. latinski još oponirao dva *a*-fonema po XI DO, što je upravo vremenski dovoljno da se shvate bolje neke promjene u rumunjskome, gdje, uz rijetke iznimke koje se daju tumačiti analogijom, samo pred kratkim [ǎ] labiovelari daju *p*, *b* (npr. *apă*, *limbă*, *patru*) dok pred dugim [ā] imamo [k], npr. *quālis* > *care*, *squāma* > * *scama* > *scamă*.⁷² Reklo bi se da su se labiovelari duže čuvali pred fonološki njima bližim [ǎ] gdje su konačno zamijenjeni najbližim im fonemima, u skladu s dačkim adstratom koji pozna tonalnost kao DO, a ne pozna labijaliziranosti. U sardskom su labiovelari zamijenjeni još prije fonemom niske tonalnosti *b* (-*bb*-) uglavnom pred sva 4 moguća kratka vokala, dok su pred dugim dali velarni rezultat (uz rijetke iznimke). To bi ukazivalo da i kratkoća djeluje na održanje labiovelara i kasniju njegovu integralnu supstituciju odgovarajućim difuznim fonemom niske tonalnosti, pa ti slučajevi neće biti »osko-umbrijski relikti« kako se prije mislilo.⁷³

Horecký smatra da je u starije doba u latinskom vokalizmu postojalo DO labijaliziranosti kod vokala [e] — [o] koji su se po njemu oponirali sve dok nije došlo do promjene kad je »palatalnost« (položaj jezika postao je relevantan) zamijenila starije DO. Mi bismo radije tu upotrijebili termin »tonalnost«. Po njemu dublete kao *voster* / *vester*, *vorsus* / *versus*, *vortex* / *vertex* i *optumus* / *optimus* (N. B. desni oblik je noviji) svjedoče o privremenoj zbrci do koje je došlo kod izmjene DO.⁷⁴

Prva grupa dubleta aktualna je bila sredinom 2. st. pr. n. ere,⁷⁵ dok smo za drugu grupu već spomenuli da se sreće oko 150 do 180 god. kasnije. Nova se norma (*i* mjesto *u*) nametnula poslije Augustove smrti.

Ako poklonimo vjeru Horeckome, možemo zaključiti da latinski nije odjednom izgubio XI DO kod vokala: najprije je bilo zamijenjeno tonalnošću kod *e*, *o*, zatim kod *i*, *u*; konačno ga je nestalo kod dvaju *a*-fonema, koji su, što se tonalnosti tiče, neutralni.

Koliko su u tome sudjelovali ljudi drugog materinskog jezika, teško je zasada reći jer jezici adstrata nisu fonološki analizirani osim umbrijskoga. Na žalost nam je rad P. G. Scardiglija nedostupan.⁷⁶

U kasnijoj fazi fuzirala su se oba *a*-fonema u jedan. Dotada je opozicija kvantiteta, po kojoj su se razlikovali, uz ostale primjere, i: *pālus* »močvara« — *pālus* »kolac«, *cānum* »pasa (gen. pl.)« i *cānum*

⁷² A. Rosetti, o. c., str. 96—98.

⁷³ C. Tagliavini, o. c., str. 311—312.

⁷⁴ J. Horecký, o. c., str. 52—54, 114—115. I refleksi grčkog *u* u latinskim posuđenicama iz grčkoga (*u* starije doba *u*, kasnije *i*) mogli bi poslužiti kao dokaz da su Latini, dok su imali DO labijaliziranosti, u stranom fonemu koji je bio visok i labijaliziran najprije indentificirali XI DO, a kasnije, po gubitku istoga, X DO tonalnosti. Stvar ipak nije jednostavna jer nije uvijek poznato da li su Latini primili neku riječ direktno iz grčkog s Balkana ili iz dijalekata u Južnoj Italiji i na Siciliji.

⁷⁵ Usp. M. Niedermann, o. c., str. 56.

»sijeda (ak. sing.)«, vjerojatno izgubila svoj *raison d'être* zbog loma klasične fleksije. Kako se vidi, najkasnije je nestalo DO labijaliziranosti kod onih fonema koji se nisu mogli razlikovati po DO tonalnosti.

DO labijaliziranosti kod konsonanata postojalo je nekad kod četiri para fonema⁷⁷ da se u historijsko doba latinskoga reducira na svega dva para. Od njih je prvi podlegao zvučni par. Labiovelari su nestali iz sistema na razne načine. Najprije su se izjednačili s velarima pred *u*, *o* (*anticus* < *antiquus*, *ecus* < *equus*, *cottidie* < *quottidie* su vrlo rani)⁷⁸; kasnije su se, na teritoriju budućeg talijanskog jezika, pred *a*, *e*, *i*, ukoliko već prije nisu prešli u velare disimilacijom, raspali na sekvencije: [kw], [gw]. Time su *k*, *g* ostali jedini kompaktni konsonanti, ali za kratko vrijeme. Uskoro su ih razni palatalni fonemi gurnuli naniže, u foneme niske tonalnosti.⁷⁹ Taj razvoj spada u najstarije faze pojedinih vulgarnih latiniteta, embriona budućih romanskih jezika. Možda je s gornjim promjenama u vezi i kolebanje u grafiji nazala ispred velara i labiovelara *k*, *qʷ*, dok kod zvučnih parnjaka nemamo analogne pojave što bi bio dokaz da je [gʷ] prvi izgubio fonemičnost.⁸⁰

H. Weinrich je magistralno prikazao kako su vulgarnolatinski vokali izgubili fonološki kvantitet i kako im se kvalitet (timbar), dotada redundantan, fonologizirao.⁸¹ Prema učenju R. Jakobsona otvoreni su vokali nenapeti a zatvoreni napeti, tj. razlikuju se po IV DO. Opće je poznato da je taj proces počeo kod prednjih (visokih) vokala a tek kasnije zahvatio je i stražnje (akustički niske) vokale. Taj raspored neće biti bez razloga pa je sigurno postojanje fonema [ʊ], u kome je bilo već uposleno IV DO, smetalo neko vrijeme početku tog razvoja. U kasnijoj fazi taj je fonem morao podleći općoj tendenciji po kojoj je IV DO trebalo da i kod dugog i kratkog *u* zamijeni izgubljeno PO kvantiteta. Stoga se [ʊ] počelo konsonantizirati i izgovarati kao bilabijalni spirant [b] koji neki transkribiraju kao [β] što je isto. Pitanje je sada u kome odnosu stoji taj novi konsonant prema ostalim niskim difuznim konsonantima. Držim da se on uklapa u sistem i da vrlo brzo postaje zvučni parnjak fonema [Φ], tj. bilabijalnog bezvučnog spiranta kako se, po nekim indicijama izgovarao latinski grafem *f* u

⁷⁶ P. G. Scardigli, »Zum umbrischen Phoneminventar«, *Proceedings of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences Helsinki 1961*, The Hague 1962. Standardna djela o oskijskom i umbrijskom jeziku, npr. V. Pisani, *Le lingue dell'Italia antica oltre il latino*, Torino 1953, i G. Bottiglioni, *Manuale dei dialetti italici*, Bologna 1954, nisu pisana sa stanovišta fonologije. Neki strukturalisti, tako H. Lausberg, *Romanische Sprachwissenschaft I*, Berlin 1956, str. 195—196, dopuštaju djelovanje adstrata i supstrata. H. Weinrich, o. c., str. 15. i d., 35—36, ne isključuje tu mogućnost ali me, u prvi plan fonološko tumačenje iz sredstava latinskog sistema.

⁷⁷ H. Krahe, *Indogermanische Sprachwissenschaft I*, Berlin 1958, str. 73. i d.

⁷⁸ A. Traina, o. c., str. 49—50; H. Lausberg, o. c. II, str. 63—66.

⁷⁹ Z. Muljačić, o. c., str. 130.

⁸⁰ Usp. kronologiju i frekvenciju grafija *tamquam* : *tanquam* i sl.

⁸¹ H. Weinrich, o. c., str. 17—42; E. Alarcos Llorach, o. c., str. 206—211; P. Tekavčić, *Grammatica storica italiana I*, Zagreb 1962, str. 7—11.

starije doba.⁸² Tek će kasnije oba glasa postati labiodentali kakvi su danas u talijanskome i drugim romanskim jezicima pa će tada i fonološka transkripcija imitirati fonetsku stvarnost.

Novi fonem [b] sukobio se u svojim intervokalskim realizacijama s identičnim realizacijama fonema [b], koji je, dok nije imao nasuprot sebi spiranta, mogao da u tom položaju ima bez opasnosti istu takvu varijantu. Posljedica je toga bila da su svi klasičnolatinski intervokalski [b] prešli u glas iz kog će se razviti današnje *v*. Samo latinizmi koji su kasnije ulazili u romanske jezike, germanizmi i druge posuđenice te refleksi latinskih riječi s geminatom -bb- u romanskim jezicima koji poznaju degeminaciju mogu imati intervokalno *b*. Kako se i početno *b* moglo zateći iza riječi koja završava na vokal (što u fonetskoj grupi sasvim odgovara intervokalskom položaju unutar riječi), došlo je i tu do kolizije dvaju fonema, do betacizma i popratnih hiperkorektnih pojava koje su sve imale reperkusija i u ostalim pozicijama. Njih je u većini romanskih jezika nestalo tek kad je uspostavljen ponovno stabilan početak riječi i ukinuta varijacija zvučnih okluziva, čime je spašena individualnost pojedinih riječi koje više ne ovise o završetku prethodne riječi (N. B. španjolski je sačuvao varijaciju i izgubio fonem [v]).⁸³

Novi fonem [b] imao je dvije varijante: [b] između vokala i iza svih konsonanata osim iza [k], [g] gdje je imao varijantu [w].

Današnji talijanski jezik ima odavna u diftonzima iza velara istu varijantu samo što ona pripada vokalskom fonemu [u].⁸⁴ Treba objasniti kako je do toga došlo.

Pretpostavili smo da se dotada jedinstveni fonem [qʷ] razbio na slijed dvaju konsonantskih fonema [kb] (fonetski [kw]) iz više razloga.

Prvo, poznato je da je klasičnolatinski hijat u grupi *ku + vokal* uklonjen kasnije od hijata iza ostalih konsonanata (inače bi, po uzoru na COQUIT > *cocit*⁸⁵ > *cuoce* »on kuha« imali i TACUIT > *tace u aoristu). Stoga je i moguće da je u talijanskom isti rezultat sekvencija [qʷa] i primarnih [ku + vokal]: AQUA > *acqua* kao *tacui* > *tacqui*.⁸⁶ Iza ostalih konsonanata dali su romanski jezici razne rezultate: [b] je negdje ispalo izazvavši prethodno podvostručenje konsonanta ispred sebe, a negdje je, kao i intervokalski -b-, dalo *v* (usporedi JENUARIUS > *gennaio* ali *janvier* (u nekim latinitetima imamo

⁸² Usp. C. Tagliavini, o. c., str. 199—200, E. Alarcos Llorach, o. c., str. 223—224.

⁸³ Usp. P. Tekavčić, o. c., str. 37, 45—49.

⁸⁴ Usp. Ž. Muljačić, o. c., str. 154—156.

⁸⁵ C. Tagliavini, o. c., str. 196.

⁸⁶ Dok W. v. Wartburg, »Vom Latein zum Italienischen«, u knjizi: *La posizione della lingua italiana nel mondo neolatino*, Firenze 1940, str. 19. i d., smatra da su se podvostručavanja konsonanata (npr. *acqua* > *acqua*) desila relativno kasno, između god. 500. i 1000, dotle H. Lüdtke, pozivajući se na Appendix Probi, u radu: »Attestazioni latine di innovazioni romanze«, *Actes du IXe Congrès International de Linguistique Romane*, Lisboa 1961, str. 5—6. (diskusija na str. 8—10), drži da je ta promjena ranija.

razvoj identičan s refleksom za germansko *w*: *MANUALE* > port. *mangual*).⁸⁷ Značajna je grafija na Dioklecijanovu ediktu⁸⁸: *quattbor* »četiri«. Konsonantska varijanta potrebna je da se po njoj razlikuju, makar i za kratko vrijeme, rijetki parovi kao *aqua(m)* »vodu (ak. sing.)« i *acua(m)* »oštrit ću«.

Drugo, konsonantsko DO u varijanti [w] tumači zašto taj glas nije slijedio kratko *u* u smjeru zatvorenog *o*. Nema nijednog slučaja da se neki pisar zabunio i napisao **aqa*, **aorora* u doba Carstva.

U kasnijem razdoblju fonem [b] se počeo realizirati u svojoj glavnoj varijanti kao [v], a paralelno s time i [Φ] se počeo realizirati kao [f]. Dobili smo tako foneme [v] i [f].⁸⁹ Njihov odnos prema okluzivima (akustički prekidnima) [p] i [b] ostao je fonološki jednak, samo se njihova fonetska realizacija promijenila: u oba slučaja bili su i ostali spiranti (akustički neprekidni). Tim razvojem pojačala se razlika između dviju varijanti fonema [v], tj. između [v] i [w]. Dok su prije obje bile bilabijalne, sad je samo druga. Budući da su do tog doba svi hijati u poziciji iza velara nestali iz jezika, sekvencijama *k, g + w + vokal* konsonantsko DO u fonemu [b] koji se realizira kao [w] nije funkcionalno jer ne postoji više mogućnost opozicije [kba] — [kua]. Kad su otvoreni vokali počeli da se diftongiraju⁹⁰, stvorio se svojevrsni jezični katalizator koji je dotada konsonantsku varijantu [w] privukao vokalskom fonemu [u]. Zaista bi bilo neekonomično da se prvi dio diftonga u *cuoco* »kuhar« izgovara s DO vokalnosti a da se sličan glas u *quando* realizira s DO konsonantnosti. Neprilika je samo u tome što istim znakom *w*, u pomanjkanju drugih, moramo bilježiti dvije po svom komponencijalnom sastavu isprva različite varijante. Nakon što je diftongacija završena, u talijanskom i u još nekim romanskim jezicima refleks zadnjeg latinskog diftonga AU (fonološki [aʊ] > [ab] > [au], a fonetski [aʊ] > [aw] > [aʊ]) prešao je u otvoreno *o*.⁹¹ Dok je drugi dio tog diftonga bio konsonant, onemogućio je, npr. u sjevernoj Italiji, sonorizaciju okluziva jer je ta moguća samo u intervokalskom položaju. Naše učenje tumači i razvoj sekundarnog *au* (npr. *auica* > [*awka] > *oca* »guska«).

Sada nam je jasno zašto konsonantska grupa grafema *SV* nije »positionsbildend«. U stvari, tu imamo samo jedan konsonant i vokal [ʊ]. Kad se taj vokal konsonantizirao, to se nije moglo sprovesti u toj poziciji jer sistem još nije imao fonema [z]. Stoga je tu nastao

⁸⁷ Usp. S. Da Silva Neto, *Fontes do Latim Vulgar. O Appendix Probi*, Rio de Janeiro 1956³, str. 75. i 187.

⁸⁸ Usp. C. Battisti, *Avviamento allo studio del latino volgare*, Bari 1949, str. 118.

⁸⁹ Za stariji zgovor grafema *f* usp. A. Traina, o. c., str. 43: »In particolare, *f* latino era all' origine una fricativa bilabiale sorda, come attestano grafie del tipo *im fronte, confluent*... In epoca imperiale divenne labiodentale come il nostro *f*.«

⁹⁰ A. Castellani, »Sulla formazione del tipo fonetico italiano«, *Studi linguistici italiani* II, 1961, str. 38. i d.

⁹¹ A. Castellani, *ib.*, str. 43. i d.

hijat kako pokazuju neki romanski refleksi, npr. tal. soave < SUA-VIS, usp. REW 8342. Riječi koje su sačuvalе grafiju s u kasniji su latinizmi, npr. *persuadere*.

Prikazat ćemo tabelarno latinski fonološki sistem u dvije epohe: I (početkom I st. nove ere) i II (krajem I ili početkom II st. nove ere).

I

Vokalizam

	Difuzni	Kompaktni	
Visoke tonalnosti	i ɪ	ē ē ē	Nelabij. ā
	ū/ʷ ū		

Konsonantizam

		Difuzni	Kompaktni	
Visoki	n	s	h	η
		t — d	k — g	
Niski	m	p — b	q ^u — g ^u	η
		φ		

Napomena: Kompaktni vokali i konsonanti razlikuju se po XI DO labijaliziranosti.

Vokali unutar centralnog pravokutnika bipolarno odgovaraju na III DO.

Vokali [ū] — [ʷ] oponiraju se po IV DO.

Likvidi

Prekidni	l
Neprekidni	r

II

Vokalizam

	Difuzni	Kompaktni	
Visoke tonalnosti	i ɪ	ē ē ē	ā — ā
	ū ū		

Konsonantizam

		Difuzni	Kompaktni	
Visoki	n	s		η
		t — d	k — g	
Niski	m	p — b		η
		φ — b		

Likvidi

Prekidni	r
Neprekidni	l

Napomena: Kasnije, od 2. do 4. st., od devet vulgarnolatinskih vokala, dobivenih nakon stapanja dvaju *a*, osam njih se oponiralo po IV DO koje je zamijenilo PO kvantiteta. Imamo:

	[i]	[i]	[e]	[e]	[a]	[o]	[o]	[u]	[u]
Kompaktni/Difuzni	—	—	±	±	+	±	±	—	—
Niske/Visoke tonal.	—	—	—	—		+	+	+	+
Napeti/Nenapeti	+	—	+	—		—	+	—	+

U idućem periodu došlo je u većini vulgarnih latinizata do kolizija [i] s [e] i [u] s [o].

Kao razlog obično se navodi da je peterostepeni vokalizam predstavljao veliku teškoću za govorne subjekte jer su fonetske distinkcije između pojedinih članova takvog vokalizma bile odviše malene.⁹²

Fonološko tumačenje još nije dato. Iako potrebne predradnje (analize funkcionalnosti pojedinih opozicija) još nisu izvršene, može se pretpostaviti da je do promjene došlo jer su se opozicije kolidiranih vokala zbivale mnogo češće u otvorenom nego u zatvorenom slogu. Kako su u romanskim jezicima svi vokali u otvorenim slogovima (osobito pod naglaskom) fonetski duži od vokala u zatvorenim slogovima a dužina je korelat za napetost, pobijedio je onaj vokal koji je bio napet i prenio je svoju napetost na nenapeti [i], odnosno [ɥ]. Time je glavno DO koje ih je razdvajalo (N. B. razlike u protivnim predznacima vrijede 2 boda) eliminirano, pa je i manja razlika u kompaktnosti (svega 1 bod) uklonjena i došlo je do eliminiranja dvaju fonema. Time se ne samo sistem rasteretio nego su i ekstremni fonemi [i], [u] izgubili DO napetosti koje im sada više nije potrebno. Time su se stvorili uvjeti da se u daljem periodu varijanta fonema [ɔ], tj. [w] lakše približi varijanti fonema [u] u određenim pozicijama jer nijedna od njih nije obilježena s IV DO napetosti, a V DO zvučnosti kod prve olakšalo je njen pristup među vokale koji nisu fonološki zvučni ali su fonetski svi zvučni *par excellence*.^{92a}

3

Među romanistima se u zadnje doba sve više čuje mišljenje da je tzv. vulgarnolatinski jezik u stvari ideal jedinstvene jezične norme kojemu je rimsko društvo težilo i koji bi možda bilo doseglo da je Carstvo trajalo još nekoliko stoljeća.⁹⁴ Njegovo »elastično jedinstvo« krilo je pod svojom fasadom nekoliko koegzistentnih sistema od kojih su već rano neki bili više »indoevropski« a neki više »protoromanski« kako se lijepo izrazio engleski romanist C. A. Robson.⁹⁵ Pred romaniste se postavlja zadatak da se fonološki analiziraju najstarije faze pojedinih romanskih jezika pa će iz sinteze tih rezultata možda biti moguće konstruirati vulgarnolatinski dijasistem. Tek tada će biti moguće da se kaže što u mnoštvu pomno sabranih i metodama histo-

⁹² Usp. E. Alarcos Llorach, *o. c.*, str. 211.

^{92a} Distinktivna obilježja vidi na str. 102. i 103.

⁹³ Usp. Ž. Muljačić, *o. c.*, str. 58. i 147.

⁹⁴ Usp. radove češkog romanista M. Křepinskoga navedene u njegovu posljednjem prilogu o toj temi: »L'expression du prohibitif latin dans les langues d'omanes«, *Annali Ist. Orient. Napoli III*, Napoli 1961, str. 98. i d.

⁹⁵ Usp. C. A. Robson, *Modern Language Review* *LIII*, 4, 1958, str. 581—582, u povodu recenzije cit. djela H. Lausberga: »...It is possible that various coexistent phonemic systems, some more "Indo-European", others more "proto-Romanic" in structure, were concealed... behind the noncommittal façade of late Republican orthography.«

Distinktivna obilježja latinskih fonema
(uz tablicu I)

	i	ī	ē	é	ā	ā	ō	ō	ū	ū	ū	r	l	m	n	ŋ	p	b	φ	τ	d	s	k	g	qʷ	gʷ	h
1. Vokali/Konsonanti	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	±	±	±	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2. Dugi/Kratki	+	—	+	—	+	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
3. Napeti/Nenapeti	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
4. Labijalizirani/ Nelabijalizirani	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
5. Niske/Visoke tonalnosti	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
6. Kompaktni/Difuzni	—	—	±	±	+	±	±	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
7. Nazalni/Oralni	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
8. Zvučni/Bezvučni	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
9. Prekidni/ Neprekidni	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

(uz tablicu II)

g	-			+	+	+	
k	-			+		-	
s	-		-				-
d	-		-	(-)	+	+	
t	-		-	(-)		-	+
b	-					+	-
φ	-		+			-	-
β	-		+	-	+	+	+
p	-		+	-		-	+
ŋ	-			+	+		
n	-		-		+		
m	-		+	-	+		
l	±						-
r	±						+
ü	+	-	+	-			
ū	+	+	+	-			
ó	+	-	+	±			
ō	+	+	+	±			
á	+	-		+			
ā	+	+		+			
é	+	-	-	±			
ē	+	+	-	±			
ī	+	-	-	-			
ī	+	+	-	-			

1. Vokali/Konsonanti

2. Dugi/Kratki

3. Niske/Visoke tonalnosti

4. Kompaktni/Difuzni

5. Nazalni/Oralni

6. Zvučni/Bezvučni

7. Prekidni/Neprekidni

Dok je u prvoj tablici 27 fonema bilo definirano sa 9 DO, sada je sistem mnogo ekonomičniji i integriraniji: 24 fonema definirano je sa svega 7 DO. Entropija je mnogo porasla. Dok u I tablici imamo $h = 0,528$, u II tablici imamo $h = 0,655$ (sve po formuli: $h = \frac{\log_2 \text{broja fonema}}{\text{broj DO}}$).⁹³

rijske fonetike analiziranih natpisa i drugih tekstova predstavlja samo pisarevu kaprisu i impresionističku fonetsku transkripciju a što je fonološki novo.⁹⁶

Nas Hrvate i Jugoslavene uopće zanimaju distinktivna obilježja raznih romanskih idioma na Balkanu i u Istri te eventualne posljedice konvergencije raznih naših dijalekata u simbiozi s Romanima kako na fonemskom nivou, tako i na subfonemičkom nivou distinktivnih obilježja. Stoga je ovaj prilog ujedno i poziv slavistima i drugim lingvistima da sa stanovišta binarizma istraže ne samo slavenske jezike u njihovim starijim fazama nego i predrimske jezike što su se govorili prije rimske okupacije na našem tlu.

Napomena: Autor srdačno zahvaljuje prof. dru Veljku Gortanu i kolegi docentu dru Radoslavu Katičiću koji su s njime prodiskutirali neka od gornjih pitanja.

RIASSUNTO

Tratti distintivi dei fonemi latini

Nella prima parte l'autore prende in considerazione numerosi studi apparsi negli ultimi 25 anni e trattanti vari problemi della fonetica e fonologia (fonematica) latina.

L'autore accenna soltanto di passaggio a lavori di A. C. Juret, M. Niedermann, L. R. Palmer, A. Traina, R. G. Kent, V. Pisani e di altri filologi e fonetisti e se vi si sofferma qualche volta lo fa per sottolinearne quelle parti che non sono state ancora utilizzate nelle analisi fonologiche.

Fra i fonologi che abordarono problemi di fonematica latina partendo da punti di vista differenti, alcuni (per es. N. S. Trubetzkoy, A. G. Haudricourt e A. G. Juillard, H. Lüdtke, H. Lausberg, R. Godel, H. Weinrich e S. Mariner Bigorra) elaborarono soltanto singole questioni, mentre altri, dopo aver affrontato l'intero sistema fonologico latino, pubblicarono studi contenenti specchietti dei fonemi latini (J. Horecký, W. Brandenstein, A. A. Hill e E. Alarcos Llorach) o soltanto dati statistici concernenti la frequenza dei fonemi latini e delle loro varianti combinatorie (G. K. Zipf e F. M. Rogers).

Siccome il numero dei fonemi del latino classico oscilla fra 22 e 36 (secondo le opinioni discordi di diversi studiosi) l'autore si è dato premura di analizzare a fondo vari problemi spinosi, risolti finora in modi contrastanti, e dalla cui giusta soluzione dipende la fonemicità o meno di diversi suoni e gruppi di suoni, che può anche variare di epoca in epoca. Fra le questioni più dibattute l'autore ha esami-

* Usp. Ž. Muljančić, o. c., str. 192: «... grafija VICENTZA od VINCENTIA, grafijom TZA za klasična dva sloga TIA pokazuje doduše da se [i] u hijatu spirantizirao, ali iz nje ne vidimo da li već imamo fonem [c]...»

nato le questioni riguardanti il carattere fonologico delle vocali lunghe, dei dittonghi, delle consonanti geminate, delle semivocali e del »suono intermedio fra *i* ed *u*«; sono stati inoltre analizzati i gruppi di grafemi *qu*, *gu* e *su* dinanzi a vocale tautosillabica e l'appartenenza della variante [ŋ] che si riscontra nella prima parte del gruppo consonantico che l'ortografia latina nota con GN.

Nella seconda parte del suo lavoro, dopo aver fatto l'analisi dei tratti distintivi (abbr. TD) dei fonemi latini secondo il metodo binaristico di R. Jakobson, l'autore propone soluzioni per alcuni problemi finora pendenti. Secondo lui casi come *serwi* — *serui* provano l'esistenza dell'undicesima vocale [ɥ] che si oppone a [ũ] come rilassata a tesa. Questo fonema, dopo essersi consonantizzato in [b], fa coppia con [Φ]. Finalmente, le due spiranti passano nelle labiodentali [v] e [f]. Il betacismo e fenomeni concomitanti vengono così messi in chiaro. L'autore è del parere inoltre che il XI TD (di labializzazione) serviva una volta, accanto al TD prosodico della quantità, a distinguere l' [ã] dall' [ā] e forse anche altre vocali (vale a dire *ō*, *ö*, *ū*, *ű* di fronte a *ē*, *ě*, *ī*, *ÿ*). Questo tratto distintivo che opponeva anche le consonanti labiovelari [qɥ] e [gɥ] alle velari [k] e [g] venne eliminato dal sistema in vari modi: i due fonemi *a* rimanendone privi continuarono ad opporsi per qualche tempo grazie alla loro barcollante quantità, le altre vocali lo sostituirono con il TD X (di tonalità) mentre le labiovelari si scissero per lo più in sequenze bifonematiche [kb], [gb] nelle quali la seconda parte, realizzata come [w], finì col diventare, dopo alcuni secoli, variante del fonema vocalico [u].

In fine, l'autore pubblica due grafici dei fonemi latini all'inizio del I e del II secolo dell'era moderna seguiti dagli specchietti dei loro tratti distintivi.